

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1999.

YEAR 1999.

Свеска 4

Volume 4

UDK 327::911.3(497)

Мирко Грчић*

ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОБЛЕМИ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА

Садржај: Обрађујући утицај географских фактора на развој и размештај балканских народа, наилази се увек на врло замршene и осетљиве проблеме. Сви савремени балкански народи, плод су дугог историјског развитка и сплета разноврсних, често дијаметрално супротних чинилаца географског, етнографског, привредног, друштвеног, културно-политичког карактера. Код балканских народа је ово питање врло осетљиво, зато што им је по свом положају и геоморфолошком склопу терена, њихова географска средина наметала бурну историју и променљиву судбину. Циљ овога рада је да истакне неке географске детерминанте развоја и размештаја балканских народа.

О пореклу назива Балканско полуострво

Назив Балканско полуострво (*Balkanhalbinsel*) увео је немачки географ Johan August Zeune 1808. г. желећи тиме да истакне његову геополитичку индивидуалност у време кад је Први српски устанак (1804. г.) наговестио отварање тзв. "Источног питања" односно питање наследства "Европске Турске" и привукао пажњу дипломатских кругова Европе. Велики географ Carl Ritter преферирао је назив Грчко полуострво (*Halbinsel Greichland*) за одређивање простора између Дунава и Пелопонеза. На старим картама сусрећу се називи Византиско полуострво и *Ilyricum* (због тезе да су Словени западног полуострва потомци Илира). Зеуне је овај назив одабрао на основу географских и картографских представа, мислећи да је Стара Планина у Бугарској централно било Полуострва. Турци су ту планину називали Коџа Балкан, употребивши персијску реч Балхана, што значи здање које се уздиже изнад равнице, а не турску реч даг која означава планину уопште. Европљани су прихватили назив Балкан за све европске поседе Отоманске империје, разликујући их од остатка Европе.

Касније се испоставило да Стара планина није централно било Балканског полуострва, те да оно и не постоји. Такође, регион Балкана као симбол групног идентитета није никад функционисао. Појам припростог етнокултурног типа "балканског човека" (*Homo balcanicus*) плод је геополитичких предрасуда и књижевне маште (Цацић, 1994). Чак и у време Турске окупације поједине балканске регије имале су властити групни

* Проф. др. Географски факултет, Београд. рад примљен 7.12.1999. године.

идентитет, који је произилазио из система милета (Millet) - верске заједнице којом је управљао црквени поглавар, што је омогућавало етно-лингвистичким и етнокултурним групама да опстану "захваљујући спорој еволуцији заснованој на језику и религији и да развијају пренационални идентитет чији се први знаци јављају у XVIII веку" (Castellan, 1991). Дефиниција Балкана као економски периферног, геополитички подељеног и правно несигурног ("варварског") простора с ону страну европског "ли-меса" оправдавала је освајачке "цивилизаторске" или "миротворачке" аспирације - наравно, праћене територијалним освајањима и агресијама. "И хисторијска и сувремена германска компонента у томе нам је исувише добро позната (Павић, 1966). Економска еволуција (европеизација, модернизација живота и рада) и геополитичка транзиција (стварање националних држава) упућију на могућност и сврсисходност "да се термин Балкан замени термином Југоисточна Европа" (Foucher, 1994).

Границе Балканског полуострва

Балканско полуострво је више субконтинент него полуострво Европе. Основица којом се веже за континентални блок, између Трста и Одесе (1300 км) шира је него основица којом се Европа веже за Азију, између Одесе и Калињинграда (1 160 км). Европа се ипак не третира као полуострво Азије, него као континент. Балканско полуострво окружено је са шест мора и три реке (Дунав-Сава-Соча). У тим границама има површину око 505 578 км², од којих острва заузимају 21 500 км². На њему живи око 45 мил. становника (1990. г.).

Продор Турака узроковао је сеобе и метанастазичка кретања православног становништва у Војну крајину (frontier) у Хабзбуршкој монархији, која је имала улогу одбрамбене зоне Европе и западног хришћанства (антемурале црхтистијанитатис). Војна крајина померила је културну границу Балкана. Она се пружа на линији Ријечки залив-Купа-Сава-Дунав до Ђердапа-Карпати-висораван Билард-Прут-Дунав-Црно море. У тим границама површина Балкана износи око 565 000 км² а број становника око 50 мил.

Настанак националних држава померио је геополитичке границе Балкана до граница балканских држава. Укупно 10 држава југоисточне Европе које територијално партиципирају на Балканском полуострву (Албанија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Грчка, СР Југославија, Македонија, Словенија, Хрватска, Румунија и Турска) има површину 1 545 484 км², око 138 мил. становника и значајан економски потенцијал. Ако се узме само европски део Турске (23 764 км²) а искључују турска Мала Азија, онда је овај геопростор упола мањи - има 788 672 км² и око 71 мил. становника. Молдова и Кипар не партиципирају на Балканском полуострву.

Географски положај Балканског полуострва

Балканско полуострво има то преимућство над Апенинским и Иберијским полуострвом, што чини спону између два континента старог света - Европе и Азије. Балканско полуострво широко је повезано Дунавом и Савом са средњом Европом. Преко Егејског мора, Босфора (660 м,

премошћен 1973) и Дарданела (1,3 км) воде копнени путеви између Европе у Азије и поморски путеви између Медитерана и Црног мора. Уздушне долине река (Моравско-вардарска, Моравско-маричка и друге) и ниски превоји служили су као веза између средње Европе и предње Азије. Преко Влашке низије и руских степа вековима је Балканско полуострво имало везе са централном Азијом. Преко Јадранског мора оно је повезано са Апенинским полуострвом (Отрантска врата 57 км), а преко острва Крита приближило се северној Африци.

Отвореност Балканског полуострва према суседним областима и прелазни европски положај, вековима су утицали на историјску судбину његових народа. Положај на раскрсници између Истока и Запада, између Севера и Југа, утицао је на честе историјске прекретнице, трагичну напетост и имовинску несигурност на овом простору, не без разлога названом у прошлости "буџетом барута" Европе, "споном светова" (цатена мунди) или "мостом народа". Иако је на мостовском положају, Балкан није могао да буде централни регион у смислу развоја и интеграције. Он је историјски дуго био периферија, прелаз на којем се сукобљавало, прожимало и преплитало толико много различитих цивилизација, етничких група, култура, вера, социјалних организација, које су тежиле последњих две хиљаде година да завладају Европом и предњом Азијом. Нодалитет конвергенције имају две важне тачке - Београд у средњем Подунављу, преко којег воде везе ка Европи, и Истамбул као прелаз и пролаз према малој Азији. Око та два града често се решавала судбина целог Балкана.

Изложен разним утицајима споља, Балкан је свој евроазијски карактер задржао и у етничком саставу, културном и политичком развитку. На Балканском полуострву се формирала прва цивилизација у Европи (античка Грчка), прва империја (Македонска) а за њом су долазиле и пропадале друге европске империје (Византија, затим Турска, Хабсбуршка) и интересне сфере великих сила. Успони и падови империја, народа и култура током последња два миленијума, то је последица евроазијских карактеристика Балкана.

Физичко-географске карактеристике

Рељеф Балканског полуострва је дисециран, мозаичан, могло би се рећи и хаотичан. Већи облици рељефа су планински системи и простране равнице а мањи облици су питоме котлине (жупе) повезане долинама и превојима, дуж којих воде лонгитудинални и трансверзални путеви. Западни део полуострва више заузимају планине и крашки терени, док источни део заузимају равнице и низије. Просечна надморска висина Балканског полуострва је 540 м, тј. за 200 м виша од европске. На полуострву се налазе два млада набрана планинска система: Динарско-Пиндски и Карпатско-Балкански (Старопланински), између којих је стари Родопски масив. Велике равнице на полуострву су Дунавска низија - северно од Старе планине, Тракијска низија, Албанска низија - западно од Динарида, низија Тесалија у Грчкој и друге. Највиши врхови Балканског полуострва су Мусала на Рили (2 925 м), Олимп (2 917 м) и Шар планина (2 764 м).

Из рељефа проистичу две моћне историјске компоненте Балкана. Прва, у планинским областима погодним за одбрану и за партиципацију на саобраћајницама ширег значаја, била су историјска језгра већине средњовековних балканских држава и колевка патријархалне балканске културе и цивилизације. Друга, из планинских области су се кретале метанастазичке миграционе струје које су биле важне за етничко освежавање у ратовима и епидемијама опустошених жупних области у низијама, речним долинама и котлинама. Ове две компоненте су снажно утицале на етнички састав, културни и политички развој Балкана.

Ј. Цвијић (Цвијиц, 1918) је издвојио следеће велике природне области на Балканском полуострву као морфолошке целине појачане етнографијом и историјом:

1. Егејску област са трачко-македонским приморјем (Грчка);

2. Континентални блок, који је поделио на: а) Источну или балканску област коју сачињавају Доњодунавска плоча између планине Балкана и Дунава и марички слив (Бугарска), б) Централну или моравско-вардарску област у коју спадају моравска област или Шумадија, централна област или Рашка и вардарска област или Македонија, и ц) Пиндско-динарску област у којој се разликују динарска област (планина, Загора и приморје) и пиндска област.

Обалска линија је јако разуђена, са бројним полуострвима (Истра, Пелопонез, Халкидичко, Галиполјско, Истамбулско), заливима (Трошћански, Дримски, Коринтски, Солунски, Саронски, Бургаски) и острвима (Крит, Крк, Брач, Хвар, Корчула, Крф, Еубеја, Киклади, Самотраки, Тасос, Закинт и друга). Острва на западној обали су паралелна са обалом и чине посебан далматински тип обале. Троугласт облик полуострва, распоред копна и мора, издиференцираност рељефа, утицали су на разноврсност климе. Разликује се пет климатских области: медитеранска, субмедитеранска, субконтинентална, умерено континентална и област планинске климе. Медитерански утицаји сведени су на приобални појас због планина. Балканско полуострво је знатно хладније од Пиренејског и Апенинског полуострва, због отворености ка северу. Средња јануарска температура на северу је око минус 3°C а на југу плус 12°C. Средња јулска температура је око 23°C а на југу 28°C. Падавине се смањују од запада на исток. Највише падавина годишње добија јадранско приморје - (Црквице преко 5 000 мм) а најмање Добрача и јужна Грчка (око 300 mm).

Речна мрежа Балканског полуострва је дивергентна и у горњим токовима сиромашна водом. На Косову се истичу три хидролошка куриозитета: први, бифуркација речице Неродимке, други, морско развође у котлини и трећи, "хидрографски чвр" на планини Црнољеви (врх Дрманска глава) од којег се воде разилазе у три слива. Најбогатији водом је Црноморски слив, у који спадају велике реке Дунав, Сава, Морава, Дрина, Искар и друге. У Егејско море се уливају реке Марица, Струма, Места, Вардар, Бистрица. Највећа језера су Скадарско, Охридско и Преспанско, која су тектонског порекла. У динарским, пиндским и старопланинским областима сусрећу се карстна језера која су мала али дубока, а на Рили, Пирину и Шар планини су бројна глатијална језера. На више места има термоминералних извора.

Педолошки покривач Балканског полуострва је такође мозаичан. Сусрећу се пет врста земљишта, која се распостиру зависно од климатских обlastи и биљног покривача. Балканска флора је најбогатија у јужноевропском простору (преко 6,5 хиљ. врста биљака). Карактеристична за јужни део је средоземноморска флора, посебно зимзелени храст и четинарске шуме. На северу и у планинама централног дела полуострва преовлађују листопадне а на вишим теренима четинарске шуме. На североистоку се сусреће степска вегетација. У равничарским областима (посебно на северу и истоку) се гаје пшеница, кукуруз, дуван, грожђе, шљиве и јабуке. На југу се култивишу маслине, нарви, цитрусово воће. Богатство руда и шума, разуђеност његових обала и лаке везе са суседним земљама кроз векове помагале су развитак трговине и промета. На тој основи изграђивала се привреда, а кроз њу и друштво на Балкану све до наших дана.

Антропогеографске карактеристике

Културно-географски Балканско полуострво има евразијске особине, за разлику од "евроатлантских особина" западне Европе. Балкан представља "стару Европу", колевку хеленске цивилизације, византијске империје и православне религије, за разлику од "нове индустријске Европе", која баштини културне тековине Римске империје, католичке цркве и културно-историјске епохе ренесансе.

У Цвијићевој антропогеографској школи добро су познате и проучене две групе географских особина Балканског полуострва: 1. "Особине изоловања и одвајања", које проистичу из структуре рељефа, биле су узрок политичко територијалне уситњености и етно-културне мозаичности; 2. "Особине спајања и прожимања", које стоје у вези с евразијским положајем и отвореношћу за спољашње утицаје. Ове друге су биле узрок стручних продора и "балканског комплекса" великих сила ("powder keg of Europe"). Византија је симболизовала евразијско јединство (Catena mundi), све док је Мехмед други Освајач (1452-1481) није уништио и укључио у Османску империју. Византијске интриге и неслоге, затим проблеми везани за турску окупацију, утицали су да је Балкан постао метафора за социјалну неразвијеност и заосталост, политичко-територијалну, етничку и културно-религијску уситњеност и контрадикторност познату под називом "балканизација".

Крајње хаотичан распоред планина био је делимично узрок мозаичног распореда племена и народа на Балканском полуострву. "На географски распоред балканских народа били су од утицаја рељеф и средњовековни историјски догађаји почевши од сеобе народа, затим у великој мери метанастазичка кретања за време Турака, као и доцније" (Cvijić, 1918). Метанастазичка кретања била су један од најважнијих чинилаца не само у етнографији него и у историји балканских народа. Захваљујући овом сталном освежавању са планина, мали балкански народи успели су да се одрже као издвојене етничке целине у оквиру њима туђих великих држава. Планински предели су били не само извор етничког освежавања у виду колонизације, већ и чувар патријархалних културних и националних особености појединачних народа. У долине и низије лакше су продирали културни утицаји

споља - европски и турско источњачки. Распоред народа и културних појасева на Балканском полуострву се мењао под утицајем ратова, политичких и економских фактора. Ипак у основним цртама он је остао сличан као на почтку XX века, како га је описао француски географ Elise Reclus. "Сва територија полуострва, иако је насељена мноштвом различитих племена, ипак може бити подељена на четири етнолошка појаса, и то: јужни део полуострва, од Солуна, Олимпа и Пинда заузимају Грци; земља Албанаца се простира између Јадранског мора и планина Пинда. Словени, под различитим називима: Срби, Хрвати, Бошњаци, Херцеговци, Црногорци, заузимају области Динарских Алпа. Коначно Бугарима припадају обе стране Балкана, Родопске планине и равнице источне Румелије. Турци су се расејали у више или мање значајним групама међу наведеним народима" (Reclus, 1908; 1915).

Грци су староседеоци који су асимиловали трачко и илирско становништво а касније знатне масе аромунског (цинцарског) и словенског становништва. Турско становништво је одсељено после турско-грчког рата (1923), тако да је Грчка данас у етничком погледу компактна земља и осим Грка (9 мил.) има још око 500 000 негрчког становништва, претежно Албанаца, Турака, Македонаца, Бугара. Грци живе и на Кипру (око 500 000) а у мањем броју у Албанији.

Албанци тврде да су потомци Илира. Ислам су примили почетком Турске владавине, а мањи број их исповеда католицизам или православље. "Између Скадра и Призрена су две области Пилот и Река, у којима је у средњем веку живело мешовито српско-арбанашко становништво. У Скадру и у равницама око Бојане и Дрима, као и у Метохији и на Косову, живели су у већини Срби. После турске најезде, Арбанаси су силазили са планина, један део Срба се иселио, остали су исламизовани и поарбанашени" (Cvijic, 1918). Албанци живе у Албанији (преко 3 мил.), а затим у Србији, Македонији и Црној Гори (око 2 мил.) и незнатно у Грчкој и Хрватској.

Јужни Словени, као што истиче Цвијић, нису компактно становништво, иако говоре сличним или истим језиком. Срби су најбројнији међу Јужним Словенима (око 9 мил.) а осим у Србији и Републици Српској (БиХ), живе као националне мањине у Хрватској и у другим суседним земљама. После Срба најбројнији су Бугари (близу 9 мил.), а затим Хрвати (4,7 мил.), Мусимани и Бошњаци (око 2,2 мил.), Словенци (око 2 мил.), Македонци (1,5 мил.), "Југословени" и Црногорци.

Почев од XIV века на Балканском полуострву живе Турци; до XVIII века када почиње њихово повлачење, Турци су чинили већину скоро у свим варошима дуж путева. Данас су настањени у источној Тракији, Истамбулу (европски део Турске) а у мањим групама и у другим балканским земљама (Јовичић, 1994).

У распореду народа треба уважавати и административно-политичке границе које се не поклапају са природним границама полуострва. Тако словенски народи живе у Панонској низији на чијим се деловима простиру три државе - Словенија, Хрватска и Србија. С друге стране, Румуни и Турци нису балкански народи иако Румунија и Турска партиципирају на Балканском полуострву.

Геополитичке карактеристике Балкана

Упркос евидентним обележјима континуитета, нарочито у процесу формирања нација и утврђивања политичких граница, целина Балкана данас одражава недовољно јасне и противуречне геополитичке и економске карактеристике. Иако географски припада Европи, Балкан није интегрални део ни прагматичког (економског) ни политичког простора Европе. Иако сама географија намеће међузависност (на пример, улога саобраћајних осовина), ипак нема заједничких политичких и економских институција, те се не може сматрати организованим регионалним ентитетом.

Шта је суштина балканализације?

У представама Европљана "балканализација" је метафора етничких и религиозних сукоба, изолационистичког државног, културног и религиозног национализма, који је био довео до пада Европе у два светска рата. Насупрот моделу средње Европе, који је оличење религијске толеранције, етничког заједништва, мултикултуралности, полилингвизма - dakле идеала и смисла "европског дома", модел "балканализације" има негативно значење у смислу "политичко-територијалне уситњености, етничке и међудржавне нетрпељивости, завађености, страног мешања и доминације" (Илић, Спасовски, 1994). Модел "балканализације" представља "группу малих, нестабилних, слабих држава, које се базирају на идеји нације, у једном региону у којем се држава и нација територијално не подударају; све са међусобно конфликтним територијалним претензијама и са етничким мањинама, које су требале да буду асимиловане или потиснуте, које стварају нестабилне и промењиве међусобне савезе, тражећи подршку од спољних сила, да би заштитиле национални опстанак, и на свој начин коришћене од тих сила за њихове сопствене стратешке циљеве" (Campbell, 1963).

Основне геополитичке детерминанте Балкана су хетерогеност и транзитност. Последица хетерогености је политичко-територијална уситњеност а транзитности - присуство интереса великих сила. Стога се говори о "јужном крилу" да би се одредила геостратешка ситуација земаља чланица НАТО. Специфичне геополитичке карактеристике Балкана су следеће:

1. Балкански етнички мозаик. Централно место артикулације националних осећања већине или мањине, има основу у мозаику народа који су раздељени религијама, што чини овај проблем посебно сложеним. Колико год да су релативни постојећи подаци, кренућемо од оних, који дају националне статистике поједињих држава.

По попису 1992. г. у Румунији 89,4% становништва су Румуни, 7,1% Мађари, 1,8% Роми. У Бугарској 85,3% су Бугари, 8,5% Турци, 2,6% Роми. Према званичним подацима у Албанији 97,2% су Албанци, 1,8% Грци, 1% остали. У Грчкој 98% су Грци и 2% остали. У Турској 83% су Турци, 14% Курди, 1,7% Арапи, 1,3% остали. У СР Југославији 62,3% су Срби, 16,6% Албанци, 5% Црногорци, 3,3% Муслимани, 3,1% Мађари, 1,3% Роми, 1,1% Хрвати (у АП Војводини Срби чине 57% а Мађари 17% становништва; у АП Косову и Метохији Срби су 1953. године чинили 23,5% а по процени 1991. само 10% становништва). Становништво Босне и Херцеговине састављено је од три националне групе словенског порекла и истог језика - 43,7% су Бошњаци (ранији назив Муслимани), 31,4% Срби, 17,3% Хрвати и 5,5% Југословени - често деца из мешовитих бракова. У Македонији Албанци су

чинили 1953. године 12,5% становништва а 1994. године 22,9%, по званичном попису. У Хрватској је удео Срба 1991 г. износио 12%, да би после опрације "Бљесак" (1995) тај удео био смањен на испод 5%. Етнички најхомогеније су Албанија, Грчка и Словенија, а најхетерогеније СР Југославија и Македонија.

2. Економска и социјална криза. Етничка маргинализација у погледу кадровске, регионалне, образовне политике и слично, у односу на регионе насељене мањинама, појачала је конфликте "по хоризонтали" (између етноса, култура, система вредности) и "по вертикални" (између мањина и система власти, држава). Југославија се дезинтегрисала кад је диспаритет регионалног развоја између екстрема (Космет - Словенија) достигао 1 : 7. "Гнезда сиромаштва" су у унутрашњости Балканског полуострва, у планинским областима. Диспаритети дохотка пер цапита међу балканским државама крећу се у распону 1 : 8 (Албанија - Грчка) а међу балканским и суседним државама 1 : 30 (Албанија - Италија).

Отуда потиче криза идентитета као генератор етничких и религиозних конфликтата. Социјално-психолошки субјекти конфликта се јављају у условима кризе и колапса социјалних структура, кад људи напуштају стари идентитет и траже своје ново "ја", као и "непријатеља" који је крив за изгубљену сигурност и нарушену равнотежу. У току распада Југославије "дежурни кривац" био је српски народ. Осим тога, парцијална решења која је нудила међународна заједница и недостатак целовитог програма економске стабилизације региона, не само да није ослабио етничке конфликте него је продубио кризу и постао фактор нестабилности.

Основни правац тражења стабилности је тражење новог идентитета и новог суверенитета у виду нове заједнице или државе. Други правац је бекство од садашњости у прошлост (историју) или будућност и тражење разлога постојања (раисон де ётре) државе баш тамо. То је етнопсихолошко објашњење синдрома "враћања у историју" на Балкану последњих година.

3. Присуство страних сила. Претпоставке за ребалканизацију јесу криза индустријског друштва (постиндустријализам) и криза модерне државе (постмодернизам), који појачавају етничку дезинтеграцију и геополитичку деструкцију. Насупрот процесима етничке хомогенизације (типа америчког мелтинг пот-а) и консолидације (типа југословенског "братства и јединства") у први план избијају сепаратизам и мултикултураланизам, који потхрањују етничке и религиозне конфликте. То кардинално мења проблем међународне безбедности и поретка, пошто се у овом региону преплићу интереси страних сила ("геополитички чвор"). Међународна заједница се данас бори у интересу властите мира да "демон балканализације" не изађе из овог региона на међународну сцену, као што је то био случај у време "Источног питања" (Берлински конгрес 1878) и Првог светског рата (1914-18). Велике силе на балканској ветрометини не наступају више као ривали, већ као "међународна заједница". Ривалство је препуштено балканским народима, да се боре за изградњу националних држава или за неповредивост граница.

Међународна заједница је у периоду после "хладног рата" пореметила балканску равнотежу тако што је делегитимисала у одређеном смислу значај принципа територијалне целовитости вишенационалних држава

(принцип територијалног суверенитета) и оснажила принцип самоопредељења народа. Чињеница да основне мањинске заједнице на Балкану налазе подршку за свој идентитет у суседним државама, додатно погодује избијању конфликтата и могућности за њихову интернационализацију. Поремећена равнотежа тешко се поново успоставља. Међународна заједница нема разрађену стратегију ограничавања конфликтата, поготово не за балкански тип конфликтности, за који су карактеристичне тешкоће у дефинисању агресора, спремност на беспоштедну борбу, непридржавање закона и правила традиционалног ратовања, нејасно дефинисани региони ратних дејстава и слично. Стога су акције међународне заједнице (ОУН, НАТО) често биле неуспешне услед несинхронизованих мера (дипломатских, политичких, хуманитарних, војних), непознавања терена, "стављања у позицију стране у сукобу и судије у исти мах" (Фоуџер, 1994).

Етнодемографске карактеристике

Асинхрони етнодемографски процеси не погодују геополитичкој равнотежи на Балкану. Узимајући у обзир податке према неким географијама о бројном стању балканских народа почетком овог века, и податке о њиховом садашњем бројном стању, произилазе следеће промене: турски народ се бројно увећао за 400%, румунски за 45%, бугарски за 38%, грчки за 35% а албански за чак 600%. Истовремено српски народ је отишао у депопулацију заоко 10%. Да су се Срби само удвостврчили, било би их данас близу 20 милиона. Срби су у периоду 1804-1999. г. водили девет ратова, од којих су 4 узроковала демографске катастрофе (I-II српски устанак, српско-турски и српско-бугарски рат, балкански ратови и Први светски рат, Други светски рат). У њима је Србија губила 20-30% свога становништва. Ратови 1912-1918 (I-II балкански рат и I светски рат) однели су 1 300 000 жртава или 27% целокупног српског становништва, претежно мушких. Други светски рат (1941-45) однео је преко 1 мил. жртава српског порекла. У ратовима 1804-1945 изгинуло је укупно око 3,5 мил. Срба, а то је око 1/4 садашњег броја Срба. То је губитак приближен броју становника Словеније. Демографски губици Србије били су велики и у средњем веку. Ни један балкански народ у историји није имао тако велике демографске губитке као српски народ.

Низак наталитет и смањивање становништва у извесном степену су карактеристични готово за све хришћанске народе на Балкану. Данас Срби чине свега 66% становништва Србије. Од 100 новорођених у Србији, свега 55 су Срби. Становништво Словеније, ако се одржи садашња тенденција, средином ХХІ века ће се преполовити - од 1,8 мил. на 900 000. Хрватска, Бугарска и Грчка такође не обезбеђују просту репродукцију. Смањивање хришћanskог становништва је праћено увећавањем муслимanskог становништва. Ради поређења, 1950. г. однос између броја становника Бугарске и Турске износио је 1 : 2,8 а данас тај однос је 1 : 7. Становништво Турске, са годишњим прираштајем од 2 мил., надмашује укупно хришћанско становништво Балкана.

Баш у контексту промена у демографској етничкој и религиозној структури може се претпоставити, да ће албанско питање бити кључно питање

*Преглед територијалне и популационе величине балканских земаља уочи
Првог светског рата, између два светска рата и данас*

Земља	Површина 1914. (км ²)	Станов- ништво 1914. (000)	Повр- шина 1930. (км ²)	Станов- ништво 1930-их (000)	Површ. 1994. (км ²)	Станов- ништво 1990-их (000)
Грчка	120 000	5 000	130 199	6 205	131 944	10 300
Турска (евр.)	17 000	1 890	23 975	1 041	23 764	4800*
Бугарска	120 000	4 800	103 146	5 479	110 912	9 000
Румунија	132 000	7 500	294 967	18 025	237 500	24 000
Србија	87 000	4 500	-	-	88 361	9 700
Црна Гора	16 000	500	-	-	13 812	625
Албанија	30 000	1 000	27 538	1 006	28 748	3 250
Босна и Херц.	-	-	-	-	51 129	4 400
Македонија	-	-	-	-	25 713	2 100
Словенија	-	-	-	-	20 251	2 050
Хрватска	-	-	-	-	56 538	4 800
Југославија	-	-	248 665	13 931	102 173	9 000

Извори: Реклю Э., 1915; Константиновић, 1937; L'Etat du monde, Annuaire, Paris, 1995.

* Процењено становништво које већином живи у европском делу Истанбула.

Балкана у XXI веку. Број Албанаца на Балканском полуострву достиже око 5 мил., а очекује се да ће се тај број удвостручити за четврт века. Демографска експанзија праћена геополитичким тежњама стварања "Велике Албаније" задаје много брига суседним земљама - Србији и Македонији. Косово и Метохија су скоро потпуно албанизовани, а на делу је и "косовизација" Македоније где Албанци већ чине преко 23% становништва. Ради поређења, кипарски Турци, који су били повод за турски упад на острво, чинили су само 10% становништва.

Балкан је миленијумска зона контаката између три религије - православља, католицизма и ислама. После више од 500 година османлијске власти на Балкану, као наследство живи око 7 мил. муслимана распршених у различитим балканским државама (Проданов, 1995). Они постају одсјечна даска за активни повратак исламског фактора у геополитику Балкана. Босна и Космет, а потенцијално и Македонија и Бугарска су карике на "зеленој трансверзали", која се добро препознаје на мапи богомольја на Балкану.

Етнополитичке карактеристике

Поставља се питање, која би била ефикасна етничка политика, која би могла да одржи равнотежу и спречи етничке и религиозне конфликте. Четири су основна типа етничке политike, који су до сада примењивани на Балкану.

1. Етничка асимилација. Процеси етноасимилације и етнодивергенције присутни су у цеој балканској историји, као резултат директне присиле, економских подстицаја или културних процеса. Само формирање нација је управо резултат процеса хомогенизације и асимилације. За разлику од Западне Европе, на Балкану процеси редефинисања етничког и националног идентитета су историјска константа. Отуда проистичу противуречности између тзв. објективних карактеристика и самоидентификације етничке припадности, између историјског "родовског корена" и самосазнања, које су најочигледније при исламизацији Словена у Родопима, Босни и Херцеговини, Старој Рашкој, на Косову и Метохији и у Црној Гори.

Балканско полуострво је услед свог прелазног евразијског положаја било историјско поље разноврсних процеса асимилације. Права смеша од романизованих Илира, Грка, Ромеја, Римљана, досељених словенских племена, хорди из централне Азије - почев од Хуна и Авара до османских Турака, који су формирали етнички састав свих народа у југоисточној Европи, вечна је тема спорова о етногенези. Срби и Бугари су се спорили о етногенези Македонаца. Српски географ Јован Цвијић је ударио темеље македонске нације, устврдивши да је то посебан етнос у стању флотантности. Цвијић је проучавао у Македонији и Старој Србији појаве етничке флотантности као специфичан облик етничке и етнокултурне мимикрије. Као примере мимикрије он наводи Србе у долини Дрима и око Скадра - јавно се изјашњавају као Шиптари (Арнаути), а у кући говоре и сматрају се Србима. М. Радовановић (1998) је утврдио да су на Косову и Метохији тим процесима биле изложене масе српског стариначког становништва у условима родовско-племенске анархије и насиља током турске владавине. Процеси јањичарства и арнауташења у неким крајевима Балкана били су толиких размера да доводе у питање тзв. статистичке чињенице о бројностима одређених народа и осталих етничитета (националних мањина, етничких група и флотантних етничких супстрата). Делови православних балканских народа су губљењем православне вере (путем исламизације у Османској империји или унијаћења у Хабсбуршкој монархији) губили етничку свест и национално се почели опредељивати као други народ. Плански покушаји активне етноасимилационе политике су ипак били осуђени на неуспех. Новији примери у том погледу су методе "процеса препорода" током 1980-их у Бугарској, ситуација с Курдима у Турској и други.

2. Етничко пресељење или трансфер. Тај метод за постизање националне хомогенизације први пут је примењен споразumno после грчко-турског рата (1923). Око 400 000 Турака из Грчке (Егејска Македонија и Тракија) замењено је за 1,3 мил. Грка из Турске (западна Анатолија). Следеће године (1924) исељено је око 100 000 Грка из Бугарске у Грчку а тих година око 250 000 људи (од тога 96 000 Словена) пресељено је из Грчке, Румуније и Турске у Бугарску. Размена становништва између Бугарске и Румуније

извршерна је 1940 г., када је Бугарска поново узела јужну Добруџу (у периоду 1913-1940 г. та област је припадала Румунији и за то време удео румунског становништва повећао се са 3% на око 80%). Из јужне Добруџе и других делова Бугарске отишло је 110 000 Румуна у замену за 70 000 Бугара из северне Добруџе и делте Дунава. Колонизација унутар појединих држава такође је вид пресељења.

При проучавању политичких миграција на Балкану у прошлости и данас, упада у очи: немилосрдност, управо сировост, с којом се хиљаде породица истерује са својих огњишта; слабо поштовање приватне својине, необично за цивилизовану Европу; лакоћа са којом оставља стари завичај и сели се у туђину и хришћанин и мусиман.

3. Етничка померања или "прочишћавања". То је карактеристичан облик "балканализације", који има дугу традицију у сировим облицима популационе политике Рима, Византије и Османског империја. На то су утицали чести ратови и промене граница. Османско царство пет векова је одржавало ову традицију, често у најсировијим облицима. Када су хришћанске земље извојевале независност, узвратиле су истом мером (Стојановић, 1997). Од ослобођења Бугарске (1878) до данас број исељених у Турску износио је 1,2 до 1,3 милиона (Проданов, 1995). Белики таласи исељавања из Бугарске у Турску били су 1950-51 (150 000) и у време тзв. "велике екскурзије" 1989. г. (неколико стотина хиљада). Због високог природног прираштаја број Турака у Бугарској се ипак повећао. На пример, 1934. г. било их је 750 000 а 1992. г. око 822 000. Између два светска рата исељено је око 100 000 Турака из Румуније и Југославије у Турску. У нашој историографији и антропогеографији добро су проучене сеобе "мухаира" из Босне и Херцеговине (Чубриловић, 1983).

На крају Другог светског рата биле су велике сеобе Немаца из Бесарабије (94 000), Буковине (44 000) Војводине (преко 400 000) и Румуније (око 300 000), који су ту били колонизовани у време Хабсбуршке монархије. На почетку II светског рата око 200 000 Румуна је из северне Трансильваније (која је припадала Мађарској) избегло у Румунију, а неколико година касније, приближно исто толико Мађара је избегло из Трансильвасије (која је враћена Румунији). Такође се иселило око 30 000 Италијана са острвом Додеканез која су припадала Грчкој.

У првој половини XX века више од три милиона људи пресељено је мање-више присилно из једног дела Балкана у други (рачунајући и Турску) или изван њега, пре свега у циљу неутралисања вековне германске колонизације са севера и запада и турске са југа и истока.

Посебно трагичан вид етничке ревизије је геноцид и етничко "чишћење". У току Другог светског рата депортовано је у концентрационе логоре око 185 000 Јевреја из Бесарабије и Буковине, 62 000 из Грчке, 17 000 из делова бивше Југославије који су били под управом сила Осовине и десетине хиљада са територија под управом НДХ Хрватске. Такође најмање неколико стотина хиљада Срба је страдало као жртве геноцида који је извршила марионетска држава Хрватска (Китрофф, 1993; Костаницк, 1963). У време ратова за југословенско наслеђе 1990-их, са територија Хрватске и Босне и Херцеговине избегло је у Србију око 570 000 људи, а велики је број расељених лица унутар тих држава или пресељених у треће

земље. Војне операције на Косову и Метохији (1999) изазвале су егзодус неколико стотина хиљада Албанаца и више десетина хиљада Срба.

4. Етничка толеранција. То је етничка политика која признаје културне посебности етноса. У Румунији и СР Југославији се признају националне мањине с одређеним групним правима, у Бугарској се говори о етничким заједницама (групама), док су групна права јако редукована. Према конституцијама Турске, Грчке, Бугарске и Хрватске, ограничено је испољавање етнорелигиозног идентитета са забраном партија на етничкој и религиозној основи (Проданов, 1995). Држава не треба да решава мањинска питања путем притисака, а мањина не треба да своја мањинска права претвара у право доминантне етничке групе (као што су то учинили Албанци на Космету уз помоћ међународне заједнице). Држава има тежак задатак јер мора да обезбеди права која мањине траже, али да то учини тако да саму себе не дезинтегрише. Та права морају бити у неким толерантним границама, без фаворизовања једних и дискриминације других. При том мора да води рачуна да не гуши језик или обичаје појединачних мањина, али тако да то буде економски и социјално остварљиво (Мацура, 1995).

Велики проблем данас на Балкану је унификација етничких политика различитих држава и превазилажење двојних стандарда према одређеним етносима. У том односу процеси "дебалканизације" су могући само ако се етнички проблеми деетатизују и деполитизују и остану само као карактеристике грађанског друштва. Преобраћајући се у геополитичке карактеристике, оне врло лако воде ка "балканизацији" путем аутономаштва, сепаратизма и иредентизма.

Закључак

На крају желим да истакнем два фактора, који имају фундаментални значај за "дебалканизацију" Балкана и зависе од глобалних тенденција и посебно од тзв. "великих сила".

Први је помоћ за економску "европеизацију" Балкана и за превазилажење социјално-економске заосталости, која је претпоставка одређених социјалних напетости које прете да се претворе у етничке конфликте.

Други је да се превазиђу постојеће противуречности између истовременог деловања два супротстављена принципа међународног права - принципа територијалног интегритета држава и принципа самоопредељења народа. Они су укључени истовремено у међународно-правне документе и један или други од њих се подржава према политичкој целисходности, односу снага и интереса великих сила. У току XX века услед ратова и кроз примену принципа на самоопредељење, број држава је повећан шест пута. На европском континенту око 54% државних граница је настало у XX веку, на Балкану то је 100%. Ипак још постоји територијални несклад у свету између 200 држава и око 5 000 етничких заједница које претендују на сопствени идентитет. Ренесанса националистичких идеологија и сепаратистичких покрета не води ка уједињавању, већ ка дезинтеграцији држава света. Стога принцип самоопредељења до отцепљења народа се претвара у апсурд а Балкан је један од јасних примера у том односу.

ЛИТЕРАТУРА

- Ancel J.**, Peuples et Nations des Balkans. Paris, 1926.
Balkan krajem 80-tih (Naučni skup Balkan krajem 80-ih godina), CMU, Beograd, 1987.
- Blanc A.**, Géographie des Balkans, Presses Universitaires de France, Paris, 1965.
- Борисов А. Б. (ред.), Население Мира. Демографический справочник, "Мысль", 1989.
- Campell J.**, The Balkans: Heritage and Community, in: The Balkans in Transition. Eds. Univ. of California Press, 1963.
- Carter W. F. & Norris H. T.** (ed.), The Changing Shape of the Balkans, UCL Press, London, 1996.
- Castellan G.**, Historie des Balkans: XIVe – XIXe Siecle. Fayard, Paris, 1991.
- Cvijic J.**, La Peninsule Balkanique, Paris, 1918.
- Чубриловић В., Одабрани историјски списи, "Народна књига", Београд, 1983.
- Foucher M.**, The Geopolitics of Southeastern Europe, "Eurobalkans", Number 15, Summer 1994, Athenes, 1994.
- Георгиев Л., Балканите между конфликта и мира, Филвест, София, 1997.
- Грчић М., Крајина као велика граница и етноконтактна зона. "Гласник" Српско географско друштво, бр. 1, 1995, Београд.
- Грчић М., Геополитички положај Југославије у прошлости и данас. "Зборник радова", Институт за географију, св. 31, Београд, 1984.
- Гречић В., Стојчевић М., Етнички и мањински конфликти на Балкану, "Међународни односи", Но. 5, 1994, Београд.
- Gellner E., Nations and nationalism. Oxford: Blackwell, 1983.
- Ilić J., Spasovski M., Geopolityczna specyfika Balkanów i Etniczne terytorium Serbów, "Sprawy narodowościami", Tom III, zeszyt 2(5) 1994, PAN, Poznan, 1994.
- Илић Ј., Геополитичке особености Балканског полуострва и српско питање - историјско географски преглед, Зборник радова научног скупа "Принципи разграничења држава", Војно-географски институт, Београд, 1994.
- Јовићић Ж., Балканско полуострво - политичко-географски погледи и перспективе. "Глобус", Но. 18-19, Српско географско друштво, Београд, 1994.
- Kitroeff A.**, Approaches to the Study of the Holocaust in the Balkans. In: Friedman S. S. (red.): Holocaust Literature – A Handbook of critical Historical, and Literary Writings, Westport, conn.: Greenwood pres, 1993.
- Књига о Балкану I-II, Балкански институт, Београд, 1936-1937.
- Константиновић Б., Становништво у балканским државама, Књига о Балкану II, Београд, 1937.
- Kostanick H. L.**, The Geopolitics of the Balkans. In: Jelavich and Jelavich (ed.): The Balkans in Transition, California Press, 1963.
- Мацура М., После конференције о мањинама, Интервју "Политика", 8. ИИ 1995.
- Pavić R., Geografski u geopolitički položaj Jugoslavije u Evropi – historijski aspekti i suvremeno značenje. "Naše teme", No 9-10, Zagreb, 1969.

- Prevelakis G.**, *Les Balkans – Cultures et geopolitique*. Nathan Universite, Paris, 1994.
- Проданов Б., Етнички и религиозни конфликти в югоизточна Европа.
"Военен журнал" 5, 1995, София.
- Радовановић М., Десрбизација и албанизација косовско-метохијске старе Србије, Архив за правне и друштвене науке, књ. LIV, бр. 3, Београд, 1998.
- Reclus E., *L'homme sur la Terre*, Paris, Librairie Universelle, 1905-1908.
- Реклю Э., Народы и страны Западной Европы, Том IX-X, преб. С французского на русский Н. К. Лебедева, Москва, 1915.
- Stojanović T., Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa. "Equilibrium", Beograd, 1997.
- Тиндеманс Л. (ед.), Несъвършеният мир. Доклад на Международната комисия за балканите. София, 1997.
- Džadžić P., *Homo Balcanicus, Homo Heroicus I-II*, "Prosveta", Beograd, 1994.